
Розділ 1
Культурологія
Part 1
Culturology

■ <https://doi.org/10.31516/2410-5325.067.01>

УДК 111.32+17.021.4](376)(045)

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор, кафедра філософії і політології, Харківська державна академія культури, м. Харків

rvv2000k@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7153-8172>

НАСТАНОВА «БУДЬ ПОДІБНИМ ДО СКЕЛІ» В ЕТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ РИМСЬКИХ СТОІКІВ

Наголошено, що ідеалом для праведного життя людини, на думку римських стоїків, є принцип «жити в злагоді з природою», адже природа вічна, стійка й самодостатня. Зазначено, що метафоричний образ скелі — це квінтесенція етичної парадигми римських стоїків, у ньому «закодовано» основні принципи філософії життя. Філософія стоїків орієнтує людину на досягнення стійкості в життєвих випробуваннях, терпіння і витривалості в екстремальних ситуаціях, мужності в боротьбі з зовнішніми і внутрішніми негативними явищами в повсякденному житті. Незважаючи на загрозливий, несприятливий обставини, людина, як природна і соціальна істота, не повинна втрачати свою розсудливість і гідність. А це можливо лише за умови використання вольових зусиль.

Ключові слова: природа, людина, життя, розум, почуття, доля, етика, стоїцизм, римські стоїки.

Н. В. Дьяченко, доктор философских наук, профессор, кафедра философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

УСТАНОВКА «БУДЬ ПОДОБЕН СКАЛЕ» В ЭТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ РИМСКИХ СТОИКОВ

Подчеркнуто, что идеалом для праведной жизни человека, по мнению римских стоиков, является принцип «жить согласно природе», ведь природа вечная, устойчивая и самодостаточная. Отмечено, что метафорический образ скалы — это квинтэссенция этической парадигмы римских стоиков, в нем закодировано основные принципы философии жизни. Философия стоиков ориентирует человека на достижение стойкости в жизненных испытаниях, терпения и выносливости в экстремальных ситуациях, мужества в борьбе с внешними и внутренними негативными явлениями в повседневной жизни. Несмотря на угрожающие, неблагоприятные обстоятельства, человек, как природное и социальное существо, не должен терять свою рассудочность и достоинство. А это возможно только при условии использования собственных волевых усилий.

Ключевые слова: *природа, человек, жизнь, разум, чувства, судьба, этика, стоицизм, римские стоики.*

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

«BE LIKE A ROCK» MESSAGE IN THE ROMAN STOICS' ETHICAL PARADIGM

The aim of this paper is to study the Roman Stoics' ideas on the basic principles of the philosophy of human life in the context of their ethical paradigm.

Research methodology. In this study the author uses such methodological approaches as historical, socio-cultural and system ones to analyze the Roman Stoics' philosophical and ethical views, in particular, the views of Seneca, Marcus Aurelius and Epictetus. Using the methods of terminological and conceptual analysis within the scope of the system approach was of great importance, which made it possible to form a conceptual framework for studying the Stoics' ethical paradigm. The author also uses the materials of literary and artistic works.

Results. The Stoics' philosophical teaching is multidimensional and polyphonic; it contains vital ideas that were communicated in a traditional way from one philosophical school to another. The Stoics' ethics, as compared to physics and logic, proved to be the most popular in the history of spiritual culture. Philosophers believe that the ideal for the normal life of a person is to live in harmony with nature, because nature is eternal, stable and self-sufficient, despite all the changes that take place in it. The Stoics' philosophy guides the people to achieve sustainability in their life's trials, patience and endurance in extreme situations, courage in dealing with external and internal troubles and difficulties. The state of equanimity [calmness] is the ideal of life, it is concretized in such concepts as "apathy", "autarky", "ataraxia", used by the Stoics in the development of the strategy of human life. Calmness and greatness of spirit are the basic human qualities that, according to Marcus Aurelius, must be inherent in the individual. Seneca's and Marcus Aurelius's ethical paradigm: "Be like a rock" is a metaphor used to characterize such human qualities as calmness, firm character, commitment to the principles in extreme life situations. In spite of adverse circumstances, a person, as a natural and social being endowed with reason, should not lose his common sense and dignity. Therefore, Seneca, as compared to the Ancient Greek Stoics, emphasizes the utmost importance of freedom in the attitude of man to the factors that influence the state of the human spirit. Epictetus and Marcus Aurelius consider that equanimity [calmness] as a form of sage positioning is relevant only in relation to external factors. Concerning internal (spiritual) factors (reason, soul and sense), actions and efforts are needed to improve them.

Novelty. It is proved that the metaphor of the rock is the quintessence of the Roman Stoics' ethical paradigm; the basic principles of their philosophy of life are coded in it. They are as follows: equanimity, spiritual calm, the balance of mind, courage and stamina, readiness for the unexpected and unpredictable situations, self-sufficiency and harmony.

The practical significance. Information contained in this paper is of theoretical importance for further studies of the philosophy of Stoics, their ethical paradigm.

It can be used in the practice of teaching philosophical disciplines, history of the world philosophical thought and while developing textbooks for students.

Keywords: *nature, man, life, death, reason, feelings, fate, ethics, stoicism, the Roman Stoics*

Постановка проблеми. Мабуть, не знайдеться такої людини, що цікавиться філософією, зокрема античною, яка б не знала або не чула про етичну настанову римських стоїків: «Будь подібним до скелі». Вислів про уподібнення людини до непорушної, твердої скелі безпосередньо міститься в роздумах Сенеки і Марка Аврелія, опосередковано цю думку обґрунтовує Епіктет. Слово «скеля» — це метафора, образний вислів, у контексті філософії стоїків вживається для означення певних етичних якостей людини — таких, як незворушність духу, твердість характеру, непохитність переконань і таке ін. Про означені людські якості як бажані для людини, як певні моральні ідеали говорили не тільки давньоримські стоїки, а й давньогрецькі — Зенон, Хрисіпп, Клеанф, поет Арат Солський. Серед давньоримських поетів звернімо увагу на відповідні сентенції, наприклад, Вергілія: «Будь-які знегоди слід переборювати терпінням»; «Не піддаватися нещастю, а йти йому назустріч з подвійною мужністю»; «Сміливим допомагає доля»; «Мудрість сильніша за долю» і таке ін. Філософське вчення стоїків багатомірне, поліфонічне, воно містить життєво значимі ідеї, які передавались за традицією від однієї школи до іншої, і давньоримські мислителі успадкували й узагальнили багато з них, особливо це стосується так званих «вічних» питань — складових філософії життя. Етика стоїків, на відміну від фізики й логіки, виявилась найбільше значимою і затребуваною в історії духовної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етична філософія стоїків, як давньогрецьких, так і давньоримських, є предметом постійного зацікавлення в усі часи історико-філософського знання. Стоїки — це передусім «вчителі життя», у центрі їхньої уваги питання «технології» і «стратегії» життя людини: сенс життя, призначення людини, розумне і добротне життя, ставлення людини до природи, суспільства й до свого ближнього і таке ін. Серед дослідників і шанувальників творчості давньоримських стоїків — Л. Толстой, В. Чертков, С. Котляревський, А. Лосєв, В. Сапов, С. Ошеров, Б. Лобановський, Т. Мариніна, Н. Н. Талєб та ін. До окремих ідей давньоримських стоїків звертався і автор цієї статті (Дяченко, 2016).

Мета статті — у контексті етичної парадигми римських стоїків розглянути їхні міркування щодо основних принципів і настанов філософії людського життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. На «вічне» філософсько-етичне запитання свідомо орієнтованої людини «Як жити?» у цьому розмаїтому і непередбачуваному за подіями світі античні мислителі знайшли найоптимальнішу за змістом і сутністю відповідь: «Жити згідно з природою». Ця настанова стала «золотим правилом» філософії життя і давньоримських стоїків. Більше того, для них вона набула значення фундаментального принципу, що має онтологічний, гносеологічний, методологічний і аксіологічний виміри. По-перше, природа для стоїків — це все, що існує, тобто вона — синонім реальності. У контексті пантеїстичного світогляду римські стоїки потрактовують поняття «природа» (лат. «*natura*») як «космос», «світовий розум», «космологос», «богокосмос», нарешті — «бог». Для них усі ці поняття однопорядкові. Природа — це світопорядок, усі складові якого збалансовані і поєднані в єдине ціле: земля і небо, повітря і води, ліси і ріки, гори і рівнини, скелі і долини. Марк Аврелій відзначає: «Світ або злагоджений порядок, або ж змішання і плутанина. Але безумовно перше» (Марк Аврелій, 1993, с. 26). Таким чином, природа як Ціле у філософії стоїків — космічна оселя для людей, у якій вони народжуються, живуть і вмирають.

По-друге, стоїки використовують поняття «природа» в людському вимірі, а саме: сутність людини як феномена буття — «людська природа». Останнє значення співвідноситься з першим так, як співвідносяться поняття «космос» і «мікрокосм» (тобто «людина»). У такому розумінні людина — зліпок природи-космосу, частина світового Цілого. За своєю сутністю ця «друга» природа ізоморфна «першій». На цьому акцентує Марк Аврелій: «Завжди необхідно пам'ятати про те, якою є природа Цілого і якою є моя природа, як вони співвідносяться одна з одною і частиною якого Цілого є саме моя природа, а також про те, що ніхто не може заважати діяти і говорити згідно з природою, частиною якої ти є» (Марк Аврелій, 1993, с. 10). Важливим моментом у розумінні сутності цих двох природ є допущення про їхню розумність і, отже, тотожність.

Жити в злагоді з природою — ідеал для нормального життя людини. Можна стверджувати, що цей ідеал є найфундаментальнішим етичним принципом, розробленим як давньогрецькими, так і давньоримськими стоїками. До нього постійно апелює Марк Аврелій: «Якщо це згідно з природою — знаходь у ньому радість і не обтяжуйся ним, якщо ж супротивно природі, шукай те, що згідно з твоєю природою, і спіши до нього, хоча б воно і не обіцяло слави. Адже всякому має бути дозволено шукати своє благо» (Марк Аврелій, 1993, с. 104).

Філософія стоїків орієнтує людину на досягнення стійкості в життєвих випробуваннях, терпіння і витривалості в екстремальних ситуаціях, мужності в боротьбі з зовнішніми і внутрішніми бідами та негараздами.

Останні спричиняються як природними, так і соціальними чинниками. Стан незворушності — ідеал життя, у розумінні цих філософів. Він конкретизується в таких поняттях раціоналістичної етики, як «апатія», «автаркія», «атараксія». Тою чи іншою мірою їх використовують стоїки у виробленні стратегії людського життя. Апатія вимагає від людини бути вільною від чуттєвих переживань, особливо від страху, суму, здивування та ін. Автаркія ґрунтується на ідеї самодостатності, заспокоєності душі, на вдоволенні необхідним і достатнім для індивідуального життя. Нарешті, атараксія — такий стан душі, який припускає незворушність, душевний спокій, внутрішню гармонію людського духу — як розуму, так і чуттів.

Онтологічно незворушність людської душі детермінована самою природою, притаманними їй властивостями: змінюваністю і стійкістю, плинністю і стабільністю, випадковістю і необхідністю. Усе в ній відбувається так, як відбувається, одне змінюється іншим, ніщо не в змозі видозмінити цей порядок, природа самодостатня. Тому і людина, як її найвище творіння, приречена жити в синхронії з природою. Але ж філософ, звичайно, повинен зважати на те, що людина, на відміну від інших природних феноменів — чуттєва істота, емоції — невід’ємна складова її духу. Чуттєво-емоційна рефлексія здатна вивести її зі стану внутрішнього спокою, затьмарити розум. Тому, на думку стоїків, незворушність досягається шляхом контролюючої дії розуму стосовно пристрастей душі. Відповідно до цього, Сенека в ситуації обстоювання своїх світоглядних ідей і особистих переконань апелює до розумно інтерпретованої стійкості і непохитності своїх етичних принципів, порівнюючи ці стани душі з метафорично потрактованим поняттям «скеля». Наводимо це трактування повністю: «Я витримую ваші удари, як скеля, що самітно височіє над поверхнею з багатьма мілинами моря, об яку безупинно розбиваються хвилі, що накочуються на неї з усіх боків і не в змозі ні зрушити її з місця, ні зруйнувати протягом багатьох віків, незважаючи на частий прибій» (Сенека, 1995, с. 191).

Удари, про які говорить Сенека, — це природні і соціальні явища, що спричиняють неспокій і неврівноваженість душі, призводять людину до нерозумних думок і дій, виводять її зі стану незворушності. Якими ж мають бути засоби, що «лікували» б розтривожену душу і повернули її до стану спокою і рівноваги? Ними, згідно з Сенекою, є розум і філософія, що базується на ньому і надає людині необхідні орієнтири: розумно сприймай усе, що відбувається, усвідомлюй його необхідність, дій, живи в межах цієї необхідності, і ти звільнишся від душевного гніту. Філософ роз’яснює, що врятуватися втечею від власного душевного стану не вдасться, що спасіння душі — справа самої душі і що тільки

розум допоможе людині перебороти розлад у своїй душі, досягаючи стану свободи. Сенека на власному досвіді показує, як можна звільнитися від духовного розладу, навіть, здавалося б, у максимально несприятливих обставинах. Будучи сенатором, він тривалий час змушений засідати на форумах, брати участь в обговоренні малоцікавих для нього питань, але як раціонально мисляча людина спокійно сприймав цю ситуацію. Адже її не зміниш, необхідно просто усвідомити це і бути вільним стосовно неї.

Важливе місце у філософії стоїків належить осмисленню місця і ролі в житті людини такого зовнішнього чинника, як доля (фортуна). Адже вона досить сильно впливає на людське життя, іноді докорінно змінюючи його. На це звертали увагу ще давньогрецькі стоїки. «Доля, — відзначає Діоген Лаертський, — визначає виникнення всього на світі, так пишуть Хрисіпп (у книзі «Про долю»), Зенон і Боеф (в I книзі «Про долю») (Діоген Лаертский, 1986, с. 290). Людина, уважають стоїки, лише частково належить собі. Більшою мірою вона — знаряддя, маріонетка в руках зовнішніх сил, зокрема і фортуни. Під її впливом людина поводить себе і діє всупереч власному розуму і власній волі. Природа (вона ж у стоїків і Бог), створивши людину — істоту розумну, — запрограмувала її на розумне благодіяння в ставленні як до зовнішнього світу, так і до самої себе та своїх ближніх. Але в реальному житті цей «проект» розумного організованого людського життя виявився нездійсненним: люди загрузли в пороках, а творіння блага не стало способом повсякденної діяльності. На думку Сенеки, все це спричинено недосконалістю людської душі. Остання, всупереч розуму, попадаючи під вплив фортуни, часто поводить себе непередбачувано: чинить добро, але водночас схильна до злодіянь. Який же вихід? На думку Сенеки, він полягає в підкоренні душі розуму: приборкувати свавільність душі, спрямовувати її на творіння добра, мінімізувати злодіяння. Така «орозумлена» душа зможе пом'якшити негативний вплив долі-фортуни на людське життя.

Треба зазначити, що Сенека, на відміну, наприклад, від давньогрецьких стоїків, наголошує на винятковій важливості волі у ставленні людини до факторів, які впливають на стан людського духу. У цілому погоджуючись з мудрою думкою давньогрецького філософа-стоїка Клеанфа, яка в латинському перекладі Сенеки звучить так: «*Ducunt Volentem Fata, Nolentem Trahunt*» («Покірного доля веде, непокірного тягне»), Сенека зазначає, що примхи долі — всілякі хвороби, нещастя, нарешті, смерть — необхідно сприймати «холодним» розумом, пережити їх достойно й мужньо. Помилково було б приписувати римським стоїкам ідеї фаталістичної приреченості. Незважаючи на загрози, і

несприятливі обставини, людина, як природна і соціальна істота, що наділена розумом, не повинна втрачати свою розсудливість, гідність і достоїнство. А це можливо лише за умови використання власних вольових зусиль. Цілком слушною є думка С. Ошерова, згідно з якою «грецька етика з часів Сократа вважала, що доброчесність і розум — це одне: щоби жити доброчесно необхідно лише розуміти, у чому полягає добро. Сенека ж розуміє, що одного знання добра недостатньо, необхідна ще й активна воля до добра» (Ошеров, 2015, с. 20).

Отже, душевний спокій, згідно з Сенекою, зумовлений здоровим розумом: зміни свій дух, скорегуй його, якщо це потрібно, усвідом необхідність тих чи інших подій — так досягнеш свободи. Але зважай також і на важливість власних вольових зусиль для оптимізації свого духовного стану, для досягнення бажаного для мудреця стану незворушності. Сенека вбачає певну паралель між життям людини і кулачним боєм: «Скільки ударів і по лицею, і по всьому тілі отримують кулачні бійці? Але ради жадання слави вони терплять усі муки і терплять їх не тільки в бою, але і заради бою: адже самі вправи — мука. І нам необхідно все перемогти: нагородою нам буде не вінок і не пальмова гілка, не флейтист, що установлює тишу об'явою вашого імені, а доброчесність, твердість духу і мир на весь останній час після першої ж перемоги, одержаної в бою з фортуною» (Сенека, 2013, с. 122).

Спокій і велич духу — ось ті основні якості, які, на думку Марка Аврелія, мають бути притаманними стоїку або ж людині, котра поділяє таку стратегію життя. Саме ці якості душі є базовими для досягнення стану незворушності людського духу. Важливою настановою у ставленні людини до зовнішнього світу є її здатність «байдуже ставитись до речей», не перейматися їх значимістю для людського життя. У «Роздумах» він наводить вислів Софокла: «Чи корисно гніватися на речі?». І дійсно, в онтологічному вимірі речі не гарні, не погані, вони нейтральні самі по собі. Це ми, люди, у контексті аксіологічної природи нашої свідомості, наділяємо їх тими чи іншими ціннісними значеннями, олюднюємо їх. Розум же нам підказує: все, що існує об'єктивно, воно продукт природи і не повинно нас дивувати. Це, до речі, стосується і соціальних подій. У контексті філософської ідеї розумної незворушності необхідно, на думку Марка Аврелія, ставитися до людей, позиціювати себе в суспільстві. Ось деякі його поради: «Належить рівною мірою уникати як гніву, так і лестоців у ставленні до людей: і перше, і друге некорисне для спільноти і завдасть шкоди... Чим ближче до безпристрасності, тим ближче до сили» (Марк Аврелій, 1993, с. 106).

Зазначимо, що в роздумах Марка Аврелія є один важливий нюанс, який полягає в тому, що незворушність, як форма позиціювання мудреця,

доречно лише у ставленні до подій, які безпосередньо не залежать від окремої людини. Що ж стосується власних думок і почуттів, то людина не повинна бути самозаспокоєною і благодушною. Стосовно власної душі необхідні і турбота, і зусилля, спрямовані на її вдосконалення. Людина повинна «рятувати себе від самої себе», «допомагати самій собі», «рятувати свою душу» — до цього закликає Епікет. «Нічого не бійся!» — звертається до кожного із нас філософ. Зовнішні обставини, які не підвладні людині, не повинні її лякати, адже вони не залежать від її бажань і намірів. Інша справа — наша власна свідомість, наша душа, тобто те, що в нашій владі. Страх від неконтрольованих бажань і нерозумних рішень може затьмарити розум. Тому потрібний суворий самоаналіз і самоконтроль, щоби запобігти появі ірраціональних інтенцій людського духу. «Чого ми малодушно боїмося? Того, що не в нашій владі. Коли буваємо ми найспокійнішими і найбезстрашнішими? Коли справа залежить від нас самих», — роздумує філософ (Римские стоики, 1995).

Настанову стоїків «Будь подібним до скелі» можна інтерпретувати ще й метафізично. Не слід забувати, що вони стояли на позиції раціоналізму, для них розум — основний («керівний») чинник усієї життєдіяльності людини, тому розум можна уподібнити до міцної, непорушної скелі, об яку розбиваються хвилі, метафоричними символами яких є чуття, емоції, переживання, настрої. І ця скеля-розум має стояти недвижимо і «гасити» розбурхані хвилі чуттєво-емоційних інтенцій душі.

Висновки. На завершення наведемо повністю філософсько-психологічну й водночас етичну настанову Марка Аврелія із його «Роздумів»: «Будь подібним до скелі: хвилі безупинно розбиваються об неї, вона ж стоїть недвижимо, і навколо неї затихають розбурхані води» (Марк Аврелій, 1993, с. 30). У певному сенсі метафоричний образ скелі є квінтесенцією етичної парадигми стоїків, у ньому «закодовано» основні принципи їхньої філософії життя: незворушність, духовний спокій, душевна рівновага, мужність і стійкість у сприйнятті життєвих подій, готовність до несподіваного і непередбачуваного, самодостатність людини, її злагода зі світом і з самою собою.

Перспективи подальших досліджень полягають у здійсненні можливих інтерпретацій ідей і принципів етичної парадигми стоїків.

Список посилань

- Дяченко, М. (2016). Етична парадигма давньоримських стоїків. *Культура України*. Вип. 52. Харків: ХДАК.
- Лаэртский, Д. (1986). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва: Мысль.
- Марк Аврелий (1993). *Наедине с собой. Размышления*. Киев-Черкассы: Collegium Artrum Inc., Ltd РИЦ «Реал».

-
- Ошеров, С. (2015). *Сенека: философ, прозаик, поэт*. Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус.
- Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий* (1995). Москва: Республика.
- Сенека Луций Анней (2013). *Нравственные письма к Луцилию*. Харьков: Литера Нова.

References

- Dyachenko, M. (2016). Ethical paradigm of ancient Roman Stoics. *Kultura Ukrainy*. Issue 52. Kharkiv: KhSAC. [in Ukrainian].
- Laertius, D. (1986). *On the life, teachings and sayings of famous philosophers*. Moscow: Mysl'. [in Russian].
- Marcus Aurelius (1993). *Alone with myself. Reflections*. Kiev-Cherkasy: Collegium Artrum Inc., Private Limited Company, Advertising and publishing center "Real". [in Russian].
- Osherov, S. (2015). *Seneca: philosopher, prose writer, poet*. St. Petersburg: Azbuka, Azbuka-Attikus. [in Russian].
- Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius* (1995). Moscow: Respublika. [in Russian].
- Seneca Lucius Anney (2013). *Moral letters to Lucius*. Kharkov: Litera Nova. [in Russian].

Надійшла до редколегії 20.01.2020 р.